

HISTORISCH PLANTGOED VAN BOMEN EN HEESTERS VAN 1550-1850

Verdwenen en bedreigd cultuurhistorisch erfgoed

Bert Maes

INLEIDING

Binnen het historisch sortiment van tuinen, parken en buitenplaatsen zijn vooral de bomen en heesters beeldbepalend. Door hun morfologie, kleur en plantplaats spelen ze een belangrijke cultuurhistorische rol. Toch vallen bomen en heesters meestal buiten inventarisaties en beheeradviezen, of hooguit als algemeen benoemde elementen. Daardoor

ontstaat er na restauraties van parken en buitenplaatsen vaak een niet-historisch beeld, en gaat er ook veel cultuurhistorisch erfgoed verloren. Hoekstra vergeleek originele plantlijsten van onder andere Linschoten en Amstenrade uit de eerste helft van de negentiende eeuw met de bestaande beplanting. Hij kwam op een behoud van 3 tot 12%.¹

Historische genetisch materiaal van oude cultuurvariëteiten, ondersoorten

Een van de (zomer) lindelanen in de parken van Versailles met inboet van Krimlinde en Amerikaanse linde. De basis beplanting uit de jaren '50 van de twintigste eeuw is overigens niet origineel.

en hybriden van linde, paardenkastanje, plataan, esdoorn, iep, eik, palmboompje of sering kunnen in de tijd variëren. In Nederland waren er al vroeg boomkwekers, tenminste vanaf de zestiende eeuw, die sierbeplanting en uniform plantgoed voor lanen op de markt brachten. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw weet men ook de internationale markt van Noordwest-Europa te veroveren.

Vergelijken we het gebouwde erfgoed met het groene erfgoed dan springen grote verschillen direct in het oog. Bij bouwhistorisch onderzoek is een detailliebenadering van kennis over de baksteenformaten, baksteen- en natuursteenverbanden, kapconstructies, ornamenten enzovoorts vanzelfsprekend, of tenminste wenselijk. Gedetailleerde kennis over bomen en struiken is daarentegen niet vanzelfsprekend. Bij inboet en herstel wordt meestal willekeurig plantgoed toegepast. Ook voor sierplanten geldt veelal hetzelfde. Zelfs bij zeer bijzondere lindelane zoals die van Versailles (Frankrijk) of de Maliebaan van Utrecht, wordt bij inboet en vervanging willekeurig niet-historisch plantgoed van lindsorten en -variëteiten toegepast.

Bomen en heesters kunnen specifiek ~~zijn voor een bepaalde tijdperiode of~~ binnen een bepaalde context (buitenplaats, kloostertuin, tuinarchitect). Behalve typische soorten, variëteiten en klonen zijn ook de wijze van snoeien (of juist niet snoeien) en de plaats binnen de tuin, het park of de buitenplaats (lanen, parkvakken of borders) kenmerkend. Plantafstanden zijn vaak historisch bepaald. Lucia Albers herontdekte de historie van meerstammige bomen waarbij meerdere bomen in één plantgat werden geplaatst.² Ook daar liggen cultuurhistorische kenmerken die vanwege authenticiteit van belang zijn.

In onze oude parken en landgoederen komt nog origineel plantgoed van oude soorten en cultuurvariëteiten van bomen en heesters

voor. Ze zijn de genetische bronnen van dit erfgoed. Ook de oude botanische tuinen zijn een waardevolle bron. Juist in Nederland zijn er drie botanische tuinen die tot de oudste van Noord-Europa behoren: de Hortus Botanicus van Leiden (1599), de Hortus Botanicus van Amsterdam (1682) en de Hortus Botanicus van Utrecht (1723). Een laat achttiende-eeuwse Japanse noot (*Ginkgo biloba*) staat in de oude Hortus Botanicus te Utrecht. Deze Ginkgo wordt wel als de oudste in Europa beschouwd en de eerst import uit Japan of China. De oudste Gouden regen in Nederland van ca. 1600 in de oude Hortus Botanicus van Leiden (*Laburnum anagyroides*) is mogelijk de oudste in Noordwest Europa.³

Binnen het tuinhistorisch onderzoek zouden de langlevende bomen en heesters een belangrijk rol moeten spelen omdat ze tot de oudere authentieke elementen behoren.

In deze bijdrage wordt uitgegaan van nog bestaande historische bomen en heesters, en onderzoeksresultaten. Met name de linde komt uitgebreid als voorbeeldgenus aan de orde. Andere soorten worden korter behandeld. Daarnaast wordt aandacht besteed aan historische configuraties ~~van bomen en aspecten van beheer en~~ behoud. Voor het kritisch doornemen van de tekst wil ik Korneel Aschman, Arinda van der Does, Jan Holwerda en Natascha Lensvelt bedanken.

DE LINDE

Linden lenen zich goed voor cultuurhistorisch- en genetisch onderzoek. Het zijn langlevende bomen en ze hebben een rijke cultuurhistorie. Weliswaar zijn veel oude lindes en lindelane verdwenen, maar er zijn er op allerlei plaatsen ook veel behouden gebleven. Linden laten zich gemakkelijk

snoeien tot lei-, knot- en etageboom en tot haagstruik, die daardoor hun historische functies verraden. Lindes waren er al in de middeleeuwen als gesnoeide dorpslinden en in latere perioden als laan-, park- en landgoedboom.⁴ Ter illustratie worden hier enkele voorbeelden van historische lindebomen en aspecten van historische plantgoed behandeld.

DE SAMBEEKLINDE

De vermoedelijk oudste boom in ons land is de linde van Sambeek (gemeente Boxmeer). De indrukwekkende boom heeft een omvang van circa 8 meter. Het is een dorpslinde die ongetwijfeld een belangrijke rol heeft gespeeld in het leven van Sambeek, als ontmoetingsplek en mogelijk als danslinde afgaande op de typische snoeivorm van de kroon in etages. Opmerkelijk is dat het hier gaat om een variëteit van de Hollandse linde (*Tilia x europaea*), de hybride van twee inheemse lindesoorten: de winterlinde (*Tilia cordata*) en de zomerlinde (*Tilia platyphyllos*). De twee oudersoorten zijn thans in het wild uiterst zeldzaam. Deze hybride blijkt een product van boomkwekerijen van rond 1600.

De Hollandse linde van Sambeek met stamomvang van circa acht meter. Waarschijnlijk een zestiende-eeuwse variëteit.

Toeval wil dat de Zweedse dendroloog Bengtsson bij zijn promotieonderzoek naar linden van historische parken en lanen in Zuid-Zweden dezelfde variëteit aantrof als van de Hollandse linde van Sambeek. Deze uit Nederland geïmporteerde linde met een vergelijkbare stamomvang is daar geplant in 1623.⁵

De ontdekking van Rune Bengtsson berust op morfologische kenmerken. Uit recent DNA-onderzoek blijkt dat diverse oude lindebomen in Vlaanderen en Nederland van verschillende standplaatsen dezelfde klonale kenmerken hebben als van de Sambeekse linde: dorpslinden in Overpelt en Massenem (Vlaanderen), een boederijlinde in Warken (bij Zutphen) en ook oude landgoedlinden zoals van Huis te Manpad (Heemstede) en Elswout (Overveen).⁶

DE LINDELAAN VAN TONGERLO

Een tweede oude, tenminste zeventiende-eeuwse lindekloon is die van een abdijlaan te Tongerlo (Vlaanderen) uit 1676.⁷ Zeventiende-eeuwse lanen zijn bijna verleden tijd in de Lage Landen. In onder andere Engeland en

Bladeren (met typerende scheve bladvoet). Bloemen en vruchten van de linde bij Sambeek.

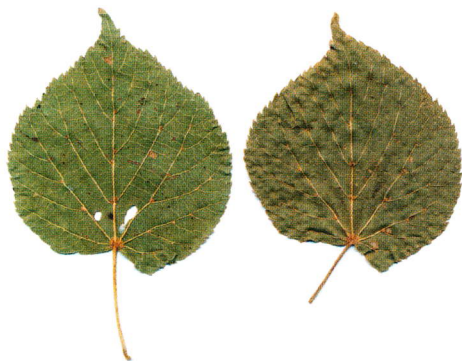

Abdijlaan van Tongerlo (Vlaanderen) met Hollandse lindes uit 1676.

Zweden zijn ze er nog, met exportlinden uit Holland! De laatste zeventiende-eeuwse Nederlandse lindelaan was de Spanjaardslaan te Haarlem, die in 1960 werd gerooid vanwege de wegverbreding. Dezelfde lindekloon van Tongerlo is ook aangetroffen in onder andere Tilburg (in 1994 verwijderd), op het landgoed Nemerlaer (Haaren, Noord-Brabant) en op het landgoed Oud-Bussem (Huizen). De Tilburgse etagelinde dateerde uit 1675, die van Oud Bussem en Nemerlaer worden geschat op achttiende-eeuws. Niet uitgesloten is dat het type 'Tongerlo' afkomstig is uit een Vlaamse boomkwekerij, gezien het zwaartepunt ervan bezuiden de rivieren ligt. Er waren directe contacten tussen de abdij van Tongerlo en Tilburg. De abdij leverde pastoors voor Tilburgse parochies.⁸

DE DEVENTERLINDE

Een derde klonale groep uit het DNA-onderzoek is die van oude lindes te Deventer (de zogenaamde Kozakkenlinde), Oud Bussem (andere boom dan het Tongerlo-type), Ugchelen (Apeldoorn) en

Lindetype 'Tongerlo', de karakteristieke bladvorm.

Anloo (bij Assen).⁹ De linde bij Deventer is een zeventiende-eeuwse dijklinde, die waarschijnlijk een bakenfunctie heeft gehad. De stamomvang is circa zes meter. De bomen van Ugchelen en Anloo zijn oude boerderijlinden, mogelijk achttiende-eeuws of ouder.

Behalve de bovenbeschreven drie klonale lindegroepen, die mede op grond van DNA onderzoek vastgesteld konden worden, zijn er nog enkele andere klonen of variëteiten. Bengtsson onderscheidde 18 verschillende lindeklonen. De diversiteit aan klonen kan te maken hebben met verschillende boomkwekers. Wellicht experimenteerden zij met hybriden of er werd gebruik gemaakt van toevallige spontane zaailingen. Het blijft ook merkwaardig dat het in de periode van circa 1550-1850 voornamelijk om hybriden ging en dat de echte 'soorten', de winterlinde en de zomerlinde, niet of nauwelijks gekweekt en verhandeld werden. Althans niet in een groot deel van het land. Uitzonderingen kwamen voor in Zuid-Limburg, verspreid in de Vlaamse provincies en in aangrenzend Duitsland. Het kweken van hybride bomen zien we overigens ook bij populieren, abelen, wilgen

en iepen. Aanleiding voor het kweken van bomen was ongetwijfeld de schaarsheid aan bos en bomen in West-Nederland en West-België.

Met de opkomst van landgoederen en buitenplaatsen vanaf de late zestiende eeuw, ontstond er tegelijkertijd grote behoefte aan uniforme laan- en parkbomen. Er ligt hier een interessant en grotendeels onbekend terrein van boomkwekerijgeschiedenis die voor Nederland en Vlaanderen van groot belang is geweest. Het kweken en verhandelen van hybride linden was bepaald lucratief. Er was een enorme export naar Engeland, Scandinavië, Noord-Duitsland, de Baltische Staten en Rusland. Nog tot vandaag de dag zien we in die landen in vele lanen, parken en op buitenplaatsen

nog de zeventiende en achttiende-eeuwse lindelanen van Hollandse herkomst.¹⁰

ZUID-LIMBURG, EEN SPECIALE LINDEGESCHIEDENIS

Een apart verhaal bieden Zuid-Limburg en delen van België. In Zuid-Limburg komen in lanen en op landgoederen vrij veel grote en oude zomerlinden voor. Soms ook in kloostertuinen en bij kapellen met bedplaatsen. Een onderzoek naar drie oude dorpslinden in het uiterste zuidoosten van Limburg leverde interessante cultuurhistorische en taxonomische inzichten op. In de gemeente Vijlen staan op markante plaatsen lindebomen, waarvan twee met

Impressie van het Savelsbos met voormalige meerstammige hakhoutlinden die tot meer dan dertig meter hoog reiken.

een kruisbeeld.¹¹ De bomen dateren waarschijnlijk uit de zeventiende eeuw. De drie zomerlinden bestaan uit twee ondersoorten: de linden van Groenenweg 2 is de ondersoort ‘cordifolia’ (*Tilia platyphyllos subsp. cordifolia*), de andere twee ‘platyphyllos’ (*Tilia platyphyllos subsp. platyphyllos*). De ondersoort ‘cordifolia’ is het meest algemene taxon.

Tegenwoordig zijn linden in de bossen zeldzaam, ook in Zuid-Limburg. Alleen in het Savelsbos nabij Maastricht op de oostoever van de Maas, staan grote populaties van zowel winterlinde als zomerlinde. Bij verder onderzoek bleken in dit bos ook beide ondersoorten van de zomerlinde voor te komen. Het Savelsbos, eigenlijk Gronsvelderbosch en Rijkholterbosch, wordt als zeer oud en mogelijk Pre-Neolithisch beschouwd.¹²

De lindepopulaties zijn waarschijnlijk de nakomelingen van de linden die zich er kort na de laatste IJstijd hadden gevestigd. Menselijk activiteiten dateren er tenminste uit het neolithicum, en het bos zelf is eeuwenlang als zogenaamd hakhout-

en middenbos in gebruik geweest. De hakhoutbomen worden er al bijna honderd jaar niet meer gehakt, zodat de meerstammige linden nu tot een hoogte van meer dan 30 meter reiken. Voor de hand ligt dat in de zeventiende eeuw en daarvoor het lindenplantgoed voor de dorpen en parken direct of indirect uit het bos werd geoogst. Bovendien bleek dat ook spontane hybride linden in het bos voorkomen, als enige plek in Nederland. Of die relaties hebben met de hybride gekweekte linden is niet bekend, maar lijkt niet waarschijnlijk. Bij toeval kan wel eens een hybride linde in een dorp terecht gekomen zijn. Zo is de oeroude linde van Aken Forst (Duitsland) met een stamomvang van circa 10 meter (!), een hybride linde. Deze wellicht nog middeleeuwse boom moet, vanwege de ouderdom wel een autochtone herkomst hebben.¹³

Het onderzoek naar de linden in cultuur en in het wild maakt duidelijk dat hybride linden veelvormig kunnen zijn. Waarschijnlijk verwijzen de bladvormen met hartvormige of scheve bladbasis naar

Zomerlinde, ondersoort ‘platyphyllos’ witte bloemen en bladeren met scheve voet.

de twee ondersoorten van de zomerlinde. Van de linden van het Savelsbos worden, als zeldzaam genetisch erfgoed, stekken geoogst ten behoeve van genenbehoud om nieuw autochtoon plantgoed op te kweken voor natuurgebieden.

ANDERE BOOMSOORTEN VAN CULTUURHISTORISCHE WAARDE

Behalve de lindesoorten en -variëteiten zijn er nog tal van andere boomsoorten die als cultuurhistorisch en genetisch erfgoed beschouwd kunnen worden. Te denken valt aan iepen, platanen, paardenkastanjes, abelen, fruitrassen, kersen, maar ook heesters als boerenjasmijn, buxus, meidoorn, sering, rhododendron en hortensia. Twee genera (geslachten) komen hier nader aan de orde: iepen en platanen.

IEPEN

Er komen in Nederland drie inheemse iepensoorten voor: de gladde iep (*Ulmus minor*), de ruwe iep (*Ulmus glabra*) en de fladderiep (*Ulmus laevis*). Vergelijkbaar met de linde, worden er eeuwenlang hybriden van iepen gekweekt en verhandeld. Het betreffen kruisingsproducten van de gladde iep en ruwe iep. Ofschoon iepen sterk leiden onder de iepziekte, is er nog steeds veel te vinden aan cultuurhistorische waardevolle beplantingen.

De inheemse iepen en de oudere hybriden zijn prachtig breed uitgroeiende bomen, die oorspronkelijk in geen park of landgoed ontbraken. Dat gaat zowel om sierbeplantingen van lanen en boomgroepen, als om parkbossen met hakhout waarbij ook het economische aspect een belangrijk rol speelde. Een mooi en zeldzaam voorbeeld daarvan is een strook parkbos met lage knotboompjes van Berkenbosch (Oostkapelle).¹⁴ Tot voor

kort had het landgoed Nieuw Amelisweerd (Utrecht), een vergelijkbare beplanting. Ook bij de iepen zien we, zoals bij de linden, dat inheemse soorten in Zuid-Limburg een grote rol speelden op de buitenplaatsen, landgoederen en in kloostertuinen. Voorbeeld daarvan is het landgoed Sint Gerlach in Valkenburg aan de Geul met een monumentale fladderiep. Fladderiepen vallen op door hun grillige schors en verbredingen aan de stamvoet. Van de gladde iep is een oude (Franse) cultivar bekend uit 1772 met gevlekte bladeren: de 'bonte veldiep' (*Ulmus minor* cv. *Variegata*). Exemplaren hiervan staan in het Singelplantsoen van Utrecht en op het Kerkplein van Houten.

Drie oude bekende hybride 'Hollandse iepen' waren tot voor kort nog overal in het land te vinden: 'Belgica' (sedert 1694), 'Major' (sedert eind achttiende eeuw) en 'Vegeta' (een Engelse cultivar uit ca. 1750).¹⁵ Belgica's (*Ulmus* × *Hollandica* cv. 'Belgica') waren niet alleen gewild in parken en op landgoederen maar waren door hun grootte en brede kronen ook beeldbepalend voor de West-Nederlandse dijken en wegbeplantingen.

Major-iepen zijn als bomen zeldzaam. Een mooie groep van grote bomen staat in de 'Bosjes van Poot', de voormalige buitenplaats Houtrust (Den Haag). Deze iepenkloon, waarvan de genetische oorsprong nog niet is opgehelderd, heeft de tijd ook overleefd als wortelopslag op allerlei plaatsen in West-Nederland. Langs de zeventiende-eeuwse Scheveningseweg (Den Haag) staan ze nog verspreid in de bermnen.¹⁶

Vegeta-iepen waren vooral na 1950 gewild vanwege hun vermeende resistentie tegen de iepziekte. Ofschoon ze niet echt resistent zijn staan er op allerlei plaatsen nog grote exemplaren. Een voorbeeld is de beplanting van de vestigingwallen van Enkhuizen.

Machtige Belgica-iepen op de voormalige buitenplaats Nieuweroord te Utrecht (nu Moreelsepark). De iepen zijn er eind achttiende eeuw geplant en enkele jaren geleden ingrijpend gesnoeid en onlangs omgezaagd.

PLATANEN

Platanen zijn in Noordwest-Europa niet inheems. Het zijn bomen van mediterrane regio's. De Oosterse plataan (*Platanus orientalis*) werd waarschijnlijk via Engeland in de eerste helft van de zestiende eeuw ingevoerd. Oude exemplaren waren tot in het begin van de negentiende eeuw vaak Oosterse platanen.

Uit 1739 dateert ook de Engelse cultivar 'Cuneata' die in oude tuinen is te vinden. Ze staan onder andere in het Abraham Dolehof te Utrecht (geplant circa 1830), in de tuin van het Bisschoppelijk paleis aan de Maliebaan te Utrecht (geplant circa 1860) en jongere exemplaren bijvoorbeeld in Leeuwarden (Stationsplein en aan de Wirdumerdijk, circa 1900).

Vanaf de zeventiende eeuw worden er hybride platanen gekweekt, waarbij de

origine betwist wordt door Engeland en Spanje. Een Spaanse herkomst lijkt echter het meest waarschijnlijk. De kruisingsproducten hebben de Oosterse plataan en de Westerse plataan (*Platanus occidentalis*) uit Noord-Amerika als ouders. De Westerse plataan heeft nooit ingang heeft gevonden in Europa, behoudens in bijzondere collecties. Oude hybride platanen, de 'gewone plataan' (*Platanus × hispanica*), zijn in diverse oude parken en landgoederen te vinden. Platanen zijn langlevende bomen en hebben hier tot nu toe weinig problemen met aantastingen zoals dat in Frankrijk nu wel het geval is.

Oude variëteiten van platanen zijn, net zoals bij oude lindetaxa, niet in de huidige dendrologische handboeken te vinden. Soms staan er afbeeldingen in oudere handboeken uit de negentiende of begin twintigste.¹⁷ Een foto-overzicht laat de

verschillende bladvormen van achttiende en vroeg negentiende-eeuwse platanen in Nederland zien.

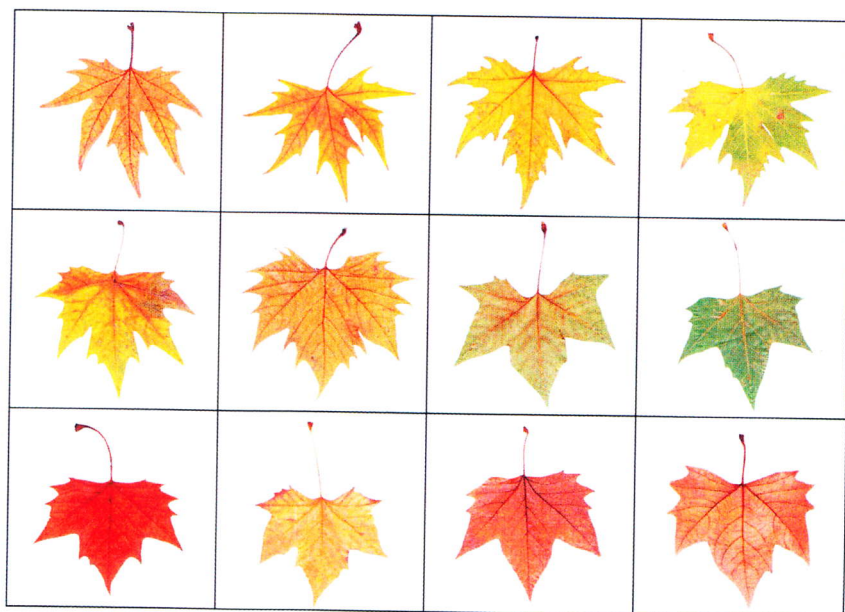
Veel kennis over de specifieke wijze van het kweken en planten van bomen in het verleden is nog onopgehelderd. Hoe bijvoorbeeld het klonen van de hybride linden en iepen tot stand kwam is een bron voor speculaties. Meer onderzoek en kennis over onze bijzonder belangrijke boomkwekerijgeschiedenis is wenselijk.

HISTORISCHE CONFIGURATIES VAN BOMEN

Bomen werden in het verleden als individu op speciale plaatsen in een park of buitenplaats geplant, maar vaak ook in groepen, in laanverband, als boomcirkels, ‘groene kabinetjes’ en in talloze andere configuraties. Ze zijn door verwaarlozing niet altijd meer compleet of

Imposante hybride platanen in de tuin van het Dordrechts Museum (circa 1840).

Herfstbladeren van verschillende achttiende en vroeg negentiende-eeuwse platanen variëteiten in Nederland. Bovenste twee rijen hybridevormen van *Platanus x hispanica*; onderste rij links var. ‘*Cuneata*’, rechts de Oosterse plataan (*Platanus orientalis*).

Lindeplein bij Huis te Manpad (Haarlem, Noord-Holland).

direct herkenbaar, zoals de lindegroep bij het landgoed Marquette te Heemskerk.

Een mooi voorbeeld van lindebeplanting in een religieuze setting is die van de Kluis bij Schaelsberg, opgericht in 1688 vanuit kasteel Schaloen (Valkenburg aan de Geul). De bomen dateren van rond 1800. De zomerlindes bestaan hier uit de ondersoort '*cordifolia*'.

Linden werden in de zeventiende en achttiende eeuw veel toegepast in allerlei vormen zoals lanen, berceaus, lindepleinen en laanbeplanting.

Twee opmerkelijke historische configuraties van lindegroepen bekijken we hier nader: die van het voorplein van Huis te Manpad (Heemstede) en die van de buitenplaats Berkenbosch (Oostkapelle).

HET VOORPLEIN VAN HUIS TE MANPAD¹⁸

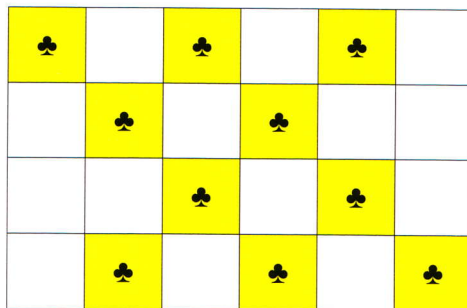
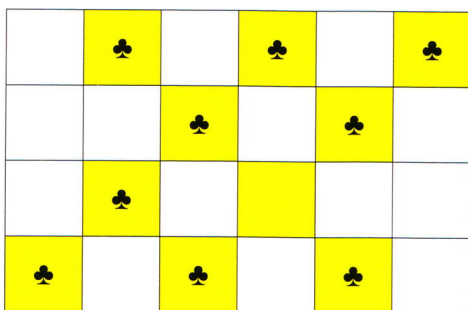
De linden op het centrale voorplein van Huis te Manpad blijken gegroepeerd te

zijn in een quinconce verband van 3-2-2-3 waardoor opvallende diagonale effecten ontstaan. Dit plantverband wordt door Jan van der Groen al in *Den Nederlandsen bovenier* uit 1669 genoemd. In het originele ontwerp uit 1734 is deze karakteristieke vormgeving nog niet weergegeven. Mogelijk kwam de configuratie bij de uitvoering aan de orde. De lindegroep bestaat uit twee variëteiten van de Hollandse linde, waarvan één identiek is aan het type 'Sambeek', die tenminste al rond 1600 bekend was. Opvallend is de dichte kring van twijgopslag bij de boomvoet.

BERKENBOSCH¹⁹

Een tweede voorbeeld is die van een lindegroep nabij de plaats van het voormalige landhuis van Berkenbosch. Het oude landhuis uit de zeventiende of achttiende eeuw werd in 1862 afgebroken en vervangen door een nieuw huis, meer

Schema quinconce – plantverband binnen carré's voorplein.

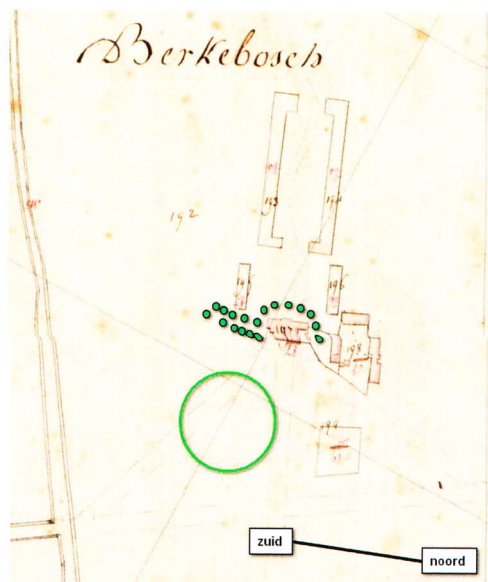
ten oosten hiervan.

Op een plattegrond van de buitenplaats uit de achttiende eeuw²⁰, Hattinga 1753, staat het oudere landhuis aangegeven. Op het eerste gezicht maakt de lindegroep een grillige en onoverzichtelijke indruk. Allerlei jongere bomen die er tussen en omheen staan zijn er spontaan opgeslagen of geplant. Als we echter de bomen keurig inmeten en projecteren op de eerste kadastrale kaart van Berkenbosch (1813), waarop het in 1862 gesloopte huis nog is weergegeven, wordt de situatie duidelijk. Op hierboven staande kaart zijn de opgemeten lindes en de zuidelijke laanstructuur weergegeven. Voor het opmeten zijn de hoekpunten van de (thans nog aanwezige) vijvers voor het voormalige huis als basislijn gebruikt.

De oude meerstammige lindes op de achtergrond in een gebogen lijn bij Berkenbosch.

Het blijkt dat de lindes in een duidelijke boog en aansluitend naar het zuiden, in een dubbele rechte laanstructuur staan. Terugkijkend op bovenstaande foto is de gebogen lijn nu wel te herkennen. Dergelijke structuren komen vaker voor, maar dan zijn de originele bomen verdwenen, zoals bij het landgoed Oud Amelisweerd bij Bunnik. Wellicht was het een praktische en aantrekkelijke begeleiding voor bezoekers die met hun koetsen over het halfronde voorplein, als 'keerlus'

Kaart van het oud kadaster met ingemeten lindebomen.

binnen de lindenboog, bij de ingang deur aankwamen.

Een van de lindevariëteiten blijkt identiek te zijn aan de pleinlinde van het kasteel van Westhove (Domburg), ten westen van Berkenbosch. Deze monumentale linde is naar schatting geplant rond 1700. De nog niet beschreven lindekloon zou dan nog zeventiende-eeuws kunnen zijn.

BEHEER EN BEHOUD

Originele beplantingen van parken, parkbossen, plantvakken en lanen zijn een belangrijke bron van kennis over het functioneren en gebruik ervan in het verleden. Kennis daarover verhoogt ook de belevingswaarde en daarmee de motivatie om historisch plantgoed te behouden en creatiever te zoeken naar oplossingen daarbij.

Een interessante vraag bij de bestudering van historische groenelementen is: hoe heeft een park, landgoed of laan er werkelijk uitgezien in het verleden. Binnen het vakgebied tuin- en parkgeschiedenis ligt het accent op inrichting, belijning, zichtassen, gebouwen en sierelementen, en globale beplanting. Naar schatting is bij parken en landgoederen van vóór circa 1900 minder dan 5% behouden gebleven (zie het eerder vermelde onderzoek van Hoekstra). Als er al plantlijsten voorhanden zijn is het de vraag of die leiden tot toepassing van op die lijsten vermelde soorten en variëteiten. Onderzoek naar de genoemde taxa en hoe die er precies uitzagen is wenselijk. Bij herstel wordt al gauw voorbijgegaan aan inbreng van authentieke beplanting, en vaak is die ook niet verkrijgbaar.

Een vergelijking van het 'groene erfgoed' met het 'gebouwde erfgoed' kan verhelderend werken. Het was in 1849 dat in Engeland John Ruskin een pleidooi hield voor restauraties die uitgaan van behoud

van de authenticiteit van de monumenten.²¹ Hij constateerde dat restauratie in die tijd weinig uitging van behoud van authentieke onderdelen van het monument en dat restauratie vaak berustte op onnauwkeurige aannames. Hij constateerde dat 'restauratie de meest totale vernietiging betekent die een monument kan ondergaan: een vernietiging waarbij geen overblijfselen kunnen worden verzameld: een vernietiging die vergezeld gaat van een valse voorstelling ervan.' Het zou overigens nog zeker een eeuw duren voor dat authenticiteit een vanzelfsprekend doel zou worden. Inmiddels wordt het behoud van authentieke onderdelen van monumenten breed gedragen en is het een doel van restauraties.

Reflecterend over het groene erfgoed van onze tuinen, parken en landgoederen kunnen we vaststellen dat authenticiteit daarvan nog te weinig een na te streven doel is. Authentieke beplanting wordt gemakkelijk verwijderd en vervangen door bomen en heesters die er ongeveer op lijken of dat niet eens doen. Voorbeelden daarvan zijn de oude laanbeplantingen, waarbij eerder gestreefd wordt naar eenvormige verjonging dan behoud van originele cultivars, snoeivormen, plantafstanden en plantplaatsen. Bepaalde ideeën over esthetica prevaleren over cultuurhistorische waarden. Daarmee wordt authentiek plantgoed in feite vernietigd en komt er een valse voorstelling voor in de plaats.

We pleiten hierbij dan ook voor meer behoud van het bestaande historisch plantgoed bij herstel en restauratie en voor meer onderzoek, zeker voor de topstukken onder onze parken en tuinen. In tuinhistorische opleidingen is tot nu toe weinig ruimte voor de historie van bomen, heesters, hun historische configuraties en het beheer ervan. Scholing betekent ook dat meer documentatie en onderzoeksresultaten naar de nog bestaand authentieke beplantingen beschikbaar

Inboet van een afwijkende lindekloon in de zeventiende-eeuwse lindelaan van de Abdij van Tongerlo.

moeten zijn. Ook valt te denken aan levende genenbanken van de zeldzaam geworden cultuurhistorische variëteiten van bomen en heesters. Van heesters is wel vaak de periode van introductie bekend, maar actuele standplaatsen zijn minder bekend. Probleem bij heesters is dat de ouderdom lastig is vast te stellen.

BEHOUD EN BEHEER VAN HISTORISCHE LANEN

Oudere lanen zijn een belangrijke bron van historisch plantgoed. Hier staan nog de eiken, beuken, iepen, linden, esdoorns, populieren, platanen, paardenkastanjes, robinia's en hun historische variëteiten en klonen uit verschillende tijdslagen. Oude lanen zijn ook een bron van informatie over historische plantafstanden, laanbreedtes en ook van allerlei kroonbehandelingen en snoeivormen. Aan de hand van enkele voorbeelden komen aspecten ervan aan de orde.

Dat het wel degelijk uitmaakt welke variëteit of kloon gebruikt wordt bij inboet van lanen blijkt bijvoorbeeld uit de laan van de Abdij van Tongerlo (1676). De bovenstaande foto laat zien hoe de uniformiteit en het beeld

In 1994 werd een restant van de unieke en indrukwekkende achttiende-eeuwse beukenlaan (een zijlaan van de bekende Middachterallee) omgezaagd (boven) en vervangen door nieuwe jonge beuken zonder historische herkomst (onder). Niet alleen het verlies van de authenticiteit ging verloren, maar ook aan belevingswaarde. Op de bovenste is alleen de rechtse dubbele rij bomen weergegeven.

van de laan met de inboet van twee bomen met afwijkend morfologie verstoord wordt. Naar de linden is uitvoerig DNA onderzoek verricht, zoals eerder in deze bijdrage is vermeld, waaruit bleek dat de oude bomen alle identiek en genetisch klonaal zijn.²² Men is voornemens om bij inboet in de toekomst originele herkomsten toe te passen. Het kweken en de beschikbaarheid van de oude cultuurvariëteiten wordt dan wel noodzakelijk.

Oude foto's van de zeventiende-eeuwse lindebepanting van de Spanjaardslaan (Haarlem), laat een typische tweestammige snoeiwijze zien. Deze kroonvorm is tot in de negentiende eeuw toegepast. De reden ervan is mogelijk van esthetische aard. Deze laatste zeventiende -eeuwse laan in Nederland werd in 1960 gekapt vanwege

de wegverbreding. Hiermee ging ook veel waardevolle historische kennis betreffende laanbepanting verloren.

De bomen van de achttiende eeuwse Voorlaan van het landgoed Oud-Amelisweerd (Bunnik) zijn rond 1810 vervangen door zomereiken en rond 1860 ingeboet met beuken.²³ Een aanzienlijk deel van de laanbomen is hier uitgevallen. De gemeente Utrecht, als eigenaar van het landgoed, besloot de weggevallen plaatsen in te boeten en niet de gehele laan te vervangen met jonge bomen. Daarmee is veel waardevolle informatie over plantafstand, kroonbehandeling en historisch plantgoed behouden gebleven. Bovendien hebben de bestaande oude monumentale zomereiken en beuken grote belevingswaarde die bij totale vervanging zou wegvallen. Spijtig

De oprijlaan van de Gelderse Toren met bomen van zeer verschillende leeftijden. Rechts de oudste boom uit circa 1700.

is dat de nieuwe aangeplante zomereiken buiten de originele plantlijn zijn geplaatst. Ook is hier geen gebruik gemaakt van zaad of stekgoed van de bestaande bomen. Vroeger had de toenmalige gemeentelijke plantsoendienst nog een eigen kwekerij, zoals ook bij veel andere grotere gemeenten. In verband met een aanvraag voor plaatsing op de Werelderfgoedlijst van de Koloniën van Weldadigheid is onderzoek verricht naar de cultuurhistorisch waardevolle beplanting. Daarbij bleek nog beplanting aanwezig uit de aanlegperiode van het begin van de negentiende eeuw, zoals het Kerklaantje van Ommerschans (Overijssel). Ook jongere tijdslagen konden daarbij cultuurhistorisch gewaardeerd worden zoals beplanting van lanen en wegen uit de late negentiende en begin twintigste eeuw, personeelsbebouwing, kerkgebouwen, gevangenissen en begraafplaatsen. Zo viel bij de Kolonie van Merksplas (Vlaanderen) een alternerend (in driehoeksverband) geplante laan op van Amerikaanse eiken.²⁴ Kennis daarvan is bij het beheer en behoud van belang.

Tenslotte noemen we als voorbeeld de prachtige lange toegangslaan tot de Gelderse Toren (Spankeren). Het betreft een laanbeplanting van zomereiken geflankeerd door een deels oude haag van eenstijlige meidoorns. Al meer dan 300 jaar worden plantplaatsen bij uitval van bomen direct weer ingeboet waardoor de laan haar monumentaal karakter behouden heeft, evenals de historische informatie. Complete vervanging, waarvoor nog vaak gekozen wordt, is vooral een keuze vanuit landschapsarchitectuur en een bepaalde opvatting van esthetica. Continue en geleidelijke inboet en verjonging is uit cultuurhistorisch oogpunt wenselijk. De laan van de Gelderse Toren laat goed zien wat het positieve effect ervan is. Als andere voorbeelden kunnen enkele originele laanbeplantingen van Huys te Warmont

(Warmont, Zuid-Holland) en oude rijksstraatwegen genoemd worden uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Ook daarbij betreft het meestal zomereiken.

GENENBANKEN²⁵

Omdat veel historisch plantgoed niet meer wordt gekweekt en niet in de handel verkrijgbaar is, kan een levende genenbank een goede optie zijn. Een goed voorbeeld is de Nationale Genenbank van Autochtone (wilde) bomen en struiken. Deze levende genenbank is ingericht en wordt onderhouden door Staatsbosbeheer ten behoeve van boom- en struiksoorten die landelijk of lokaal dreigen uit te sterven. Het Centrum voor Genetische Bronnen Nederland (CGN) draagt zorg voor de betrouwbaarheid van het autochtone plantgoed. Deze genenbank doet tevens dienst als zaad- en stekbank ten behoeve van plantgoed voor herstel van bossen en houtwallen met natuurwaarde. Daarnaast werkt men vanuit het CGN met Rassenlijstlocaties die voor oogst kunnen dienen, middels de 'Rassenlijst Bomen'. Deze lijst is op het internet vrij raadpleegbaar.

Een dergelijke opzet lijkt ook heel geschikt voor niet-autochtone cultuurhistorisch waardevolle bomen en heesters. Met de resultaten van inventarisaties van historische parken, landgoederen en parken kan zaad- en stekgoed verzameld worden, opgekweekt en op de markt gebracht worden. Een Nationale Cultuurhistorische Genenbank lijkt een interessante optie. Voor het genus 'linde' (*Tilia*) is zo'n genenbank al opgezet: het Lindearboretum te Winterswijk. Allerlei herkomsten van zeventiende en achttiende-eeuwse lindevariëteiten van dorpspleinen, buitenplaatsen en lanen, zijn hier bijeengebracht. Ze zijn daarmee ook beschermd en veiliggesteld.

Sommige bomen zijn in situ zelf inmiddels verdwenen. Onderzoek naar nog levende historische cultivars van heesters is lastiger, maar te verwachten is dat gericht speuren op oude buitenplaatsen en parken het nodige boven water kan halen. Sommige meerstammige heesters, zoals gouden regen, boerenjasmijn en hazelaar kunnen hoge leeftijden bereiken. Oude plantlijsten kunnen behulpzaam zijn.

NATUUR EN ECOLOGIE

Bij historische beplanting gaat het vaak om grote bomen en heesters die door hun omvang van bijzondere ecologische betekenis zijn als broed-, voedsel- en schuilgelegenheid voor vogels, zoogdieren, allerlei ongewervelde dieren, mycorrhiza-paddenstoelen, mossen en korstmossen. Met het geheel vervangen van laanbomen bijvoorbeeld, verdwijnen allerlei soorten mycorrhiza-paddenstoelen. In de nieuw beplante laan moeten die nuttige zwammen die samenleven met de bomen, zich opnieuw vestigen.

BESLUIT

In deze bijdrage zijn resultaten van jarenlang onderzoek naar historisch plantgoed en beplantingen van bomen en heesters naar voren gebracht. De aandacht is daarbij met name gericht op enkele boomsoorten en variëteiten die in de periode 1550-1850 toegepast werden en nog steeds het historische beeld vormen. Daarnaast zijn enkele voorbeelden van samenhang van beplantingen, waaronder lanen, aan de orde gesteld.

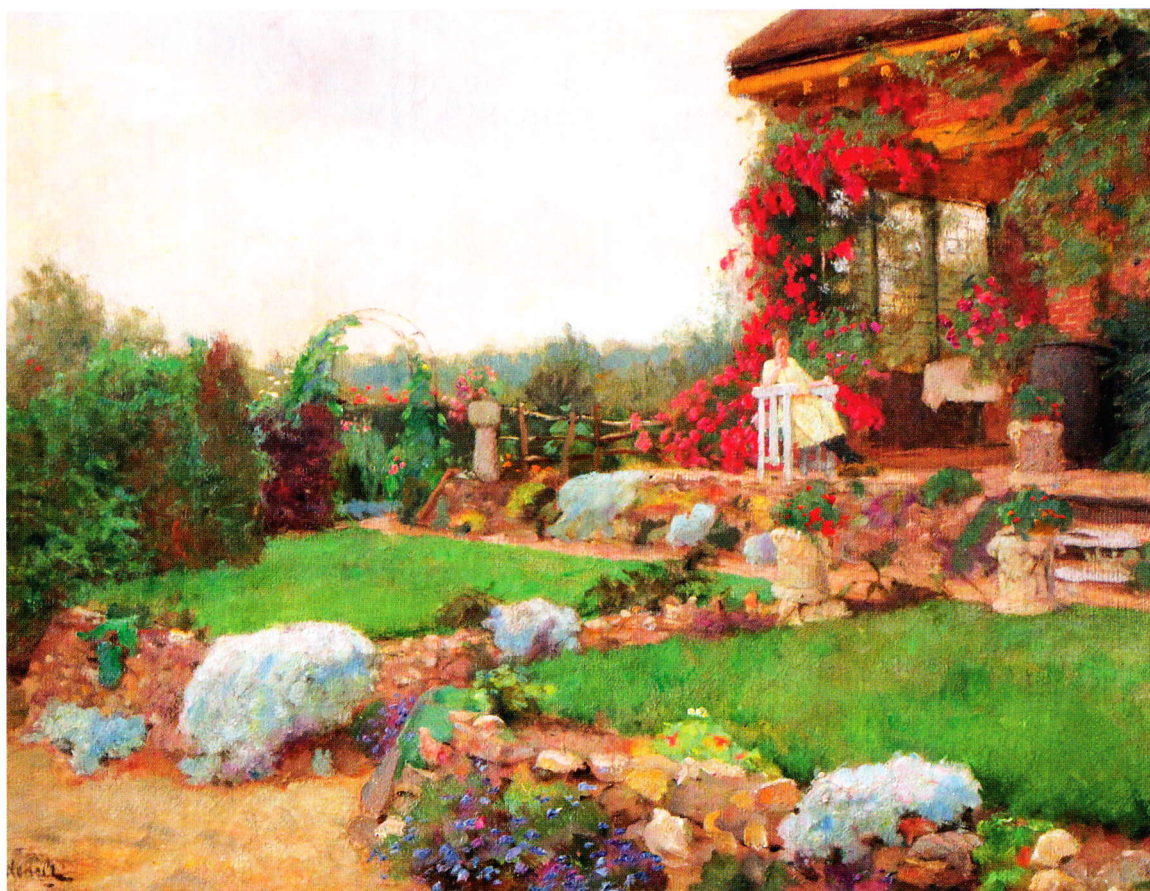
Aanbevolen wordt om het zeldzaam geworden cultuurhistorisch plantgoed te beschrijven, te documenteren en in detail te onderzoeken. Bij het herstel en beheer is een *quicksan* van de bestaande groenelementen, voorafgaand aan beheerplannen en herstelwerkzaamheden noodzakelijk. Het opkweken van cultuurhistorisch waardevol plantgoed is daarbij een volgende of beter nog eerdere stap. Boomkwekers zouden gestimuleerd en gefaciliteerd moeten worden om middels zaden en stekken genenbanken aan te leggen en plantgoed voor het realiseren van authentieke restauraties van historische parken en tuinen. Opleidingen zouden het thema op moeten nemen in hun programma of gastdocenten uitnodigen.

NOTEN

-
- 1 H.M.J. Tromp, A. Hoekstra en C.S. Oldenburger-Ebbers, *Groene Bouwstenen. Dendrologisch onderzoek op historische buitenplaatsen*, Oudenbosch/Oosterbeek 1998; N.C.M. Maes, *Historische dendrologie van parken en buitenplaatsen. Soelen, Linschoten en Utrechtse Singels*, Utrecht, 1996.
  - 2 Lucia Albers, Bijzondere boomvormen in historische parken, *Arbor Vitae* 20 (2010) nr. 3, p. 20-25.
  - 3 D.O. Wijnands, E.J.A. Zevenhuizen en J. Heniger, *Een sieraad voor de stad: de Amsterdamse Hortus Botanicus 1638-1993*, Amsterdam 1994.
  - 4 N. Maes en T. van Vuure, *De Linde in Nederland*, Utrecht 1989.
  - 5 Rune Bengtsson, *Variation in common lime (Tilia x europaea L.) in Swedish Gardens of the 17e and 18e centuries*, Alnarp 2005.
  - 6 An Vanden Broeck, Karen Cox, Iwona Melosik,

- Bert Maes, Koen Smets, Genetic diversity loss and homogenization in urban trees: the case of *Tilia x europaea* in Belgium and the Netherlands, *Biodiversity and Conservation* 27 (2018) nr. 14, p. 3777-3792.
- 7 Vanden Broeck e.a., 2018.
  - 8 Bert (N.C.M.) Maes, *Betekenis en beheer van bomen en heesters als cultuurhistorisch erfgoed. Praktijkreeks Cultureel Erfgoed Aflevering 14*, Den Haag 2011; Bert Maes, *Oud Bussem. Historische park- en laanbeplanting*, Utrecht 2009.
  - 9 Vanden Broeck e.a., 2018.
  - 10 Bengtsson, 2005; Maes en Van Vuure, 1989; Donald Pigott, *Lime-trees and basswoods. A biological monograph of the genus Tilia*, Cambridge 2012.
  - 11 Maes en Van Vuure, 1989; Bert Maes, Monumentale zomerlindes in Vijlen, *Bomennieuws*; jaargang 43, Winternummer 2018, pagina 14-17.
  - 12 Bert Maes en René van Loon, *Rapport Limburg. Inventarisatie autochtone bomen en struiken in de terreinen van Staatsbosbeheer*, Utrecht/Berg en Dal 2013; F.S van Westreenen, Savelsbos. Bos om te onthouden, in: Frans Coolen e.a. (red), *Limburgse natuur in een veranderend landschap*, Maastricht 2010; F.S. van Westreenen, Rijckholt's Heerenbosch, Voerendaal 2012.
  - 13 Maes en Van Vuure, 1989.
  - 14 Bert Maes en Anton van Haperen, *Advies Berkenbosch. Tien groene parels van de buitenplaats Berkenbosch*, Utrecht-Koudekerke 2018; Bert Maes en Han van Meegeeren, *Berkenbosch. Historisch-dendrologische waarden van de buitenplaats Berkenbosch te Oostkapelle*, Utrecht 2013.
  - 15 B.K. Boom, *Nederlandse Dendrologie*, Wageningen 1982; Maes, 2011; N.C.M. Maes, L.H. Albers, P.W.A Broeders en E. van den Dool, *Singelplantsoen Utrecht. Cultuurhistorische waarden en aanbevelingen*, Utrecht 2002.
  - 16 Bert Maes, *De cultuurhistorische waarde en mogelijkheden van de Scheveningsweg*, Utrecht 2018; Joost S.H. Gieskes, Van Houtrust tot Bosjes van Poot, in: Arinda van der Does en Jan Holwerda (red.), *Tuingeschiedenis in Nederland. Veelzijdig erfgoed in 't Groen*, Ulvenhout 2009, p. 111-115.
  - 17 Bijvoorbeeld P.J. Redouté, 1821, *Les Roses* en C.K. Schneider, *Illustriertes Handbuch Laubbolzkuende*. 1906. Jena.
  - 18 Bert Maes, *Huis te Manpad. Advies restauratie lindebeplanting op het voorplein*, Utrecht 2006.
  - 19 Maes en Van Haperen, 2018.
  - 20 Hattinga, 1753. Kaart van de buitenplaatsen van Walcheren.
  - 21 J. Ruskin, *Seven lamps of Architecture*, New York 1849.
  - 22 Vanden Broeck e.a., 2018.
  - 23 Bert Maes, *Historische dendrologie. Landgoederen Oud- en Nieuw Amelisweerd en Rhijnauwen*, Utrecht 2009; Bert Maes en Anja Guinée, *De tuin van Oud Amelisweerd. Cultuurhistorische en ecologische uitgangspunten voor inrichting en beheer*, Utrecht/Rotterdam 2012.
  - 24 Bert Maes, *De betekenis en ouderdom van de beplanting in de Koloniën van Weldadigheid. Cultuurhistorische en ecologische waardstelling van bomen en heesters in de Koloniën van Nederland en België*, Assen 2016.
  - 25 Bert Maes (red.), *Inbeemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen. Herkenning, verspreiding, geschiedenis en gebruik*, Amsterdam 2013; N.C.M. Maes, *Genetische kwaliteit inbeemse bomen en struiken. Deelproject: Inventarisatie inbeemse genenmateriaal in Oost-Twente, Rivierengebied en Zuid-Limburg*, Wageningen 1993.

Villatuin aan de Houtweg in Laren met begroeide stapelmuurtjes. Ontwerp toegeschreven aan Jeanette van Zijdveld ca. 1920. Olieverf op doek Ferdinand Oldewert (1857-1935)